

տառադասում տեղանքով համար զվարիւլ, փոփոխութիւններով՝ երկու ապագամբ կուսակցութիւնը կը միանային Արեւելոյ գրողին ներքին։ Բայց նա կորուստած ըլլալով թէ՛ առողջութիւնն և թէ՛ բարոյական կորուլը, կողմնէն ելքն անորոշ տեղանքով ու վայելքի ժամանակը՝ սուղ, խաղաղութեան մէջ կ'ուզէր անցընել իր վերջին տարիները։ Իր որդին հաշտարար հրեշտակի գիր կատարեց հօրը և կայսեր միջեւ։ Արեւելոյ՝ անձնատուր ըլլալու համար՝ մէկ պայման ունէր, անպատիժ մնալ։ Վստիլ ոչ միայն զայս՝ այլ և կը խոստանար Արեւելոյ՝ իր երկրորդն ընել զինքը, կիսապաշտօնի տիրոջը տալ, այնքան պատիւներ, վերջապէս, որ կարծես Արեւելոյ վարձատրութեան արժանացած էր սպասարարած ըլլալուն համար։

Կայսեր և թագապահանջի տեսակցութիւնը՝ վրեժ տեսարան մ'եղաւ։

Վարդ գէր էր մարմնով, և այնքան՝ որ միշտ երկու հոգեւ սփռութեան կը կարօտէր տեղափոխուելու համար, աչքերը կարացած էին. ծերութիւնն՝ իր ոյժերը սպառած էր։ Վստիլ հեռուէն տեսնելով կայր Վարդը, « Ո՛վ ունայնութիւն աշխարհի, ըստ նա՛ գինը շրջապատող իշխաններուն, քոն է ուրեմն այն մարդը՝ որ այնքան սրտափ կը սփռէր պէտքութեան վրայ։ Աշխարհս կ'ուզէր կտաւ վարել, և հիմա կարող չէ բաշխփոխ մ'ընել՝ առանց սրիշներու սփռութեան »։

Կայսրը՝ երկու յատկանիշ զարկեր ունէր. զիւսն վրայ՝ թաղը, ուրքին վրայ՝ կարմիր կոշիկը։ Այս երկուքը համահիշ էին։ Արեւելոյ անձնատուր ըլլալու կու գար... բայց ծերանեցողն ոտքերով. — հակասութիւն մը անշուշտ։ Վստիլ աչքերը զայրոյթով մէկգի գործուց, և հրկու ձեռքերը վարդի կողմը ուղղած՝ հրամայեց որ զինքը հեռացնեն, իմացուցին Արեւելոյ թէ անհրաժեշտ էր հրաժարիլ իր կարմիր մոյկերէն։ Թագապահանջը հնազանդեցաւ, և քիչ յետոյ կայսեր բնութեցաւ։ Վստիլ այս անգամ ընդատալ ելաւ Արեւելոյ, ողջունեց, բազմեցուց իր ըսվ, և ընդերկար խօսակցեցաւ։ Յաջորդեց ինչոյք մը՝ ուր կայսրն և ապաւարմը՝ մի և նոյն բաժակը գործածեցին։

Այսպէս արկածալի կեանքէ մը յետոյ՝ Արեւելոյ կու գար խաղաղ ծերութիւն մ'անցընելու, բայց կը մեռնէր նոյն տարին (990) թաղով գաղութեան մէջ անդալթ, քաջ, աւելի խոտկարար՝ քան զիւսնագէտի յիշատակը. իր գործունէութեան հիմն էր մի միայն անձնական վայելքը։ Կանգ կ'առնուր յանկարծ՝ յաջողութեան այնքան մօտ, նրշմարած ըլլալուն համար գերեզմանը՝ որմէ անգին ոչինչ երագած էր։

Հ. Կ. Տ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՆՈՐ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ն Ա Ջ Ա Ր Փ Ա Ր Պ Ե Ց ՈՒ

Ս Ս Ա Ն Ը Ն Թ Ե Ր Ց ՈՒ Մ Ն Ե Ր ՈՒ

(Շար. տե՛ս էջ 166)

12. « Որ եւ սու ոյժ կ'ստանի ».

Փարպեցու վերջին տպագրութեան (Տփիսի, 1904) 171 էջը ներկայացնում է մեզ մի այսպիսի ընթերցում.

« Քաջ զօրավարն Հայոց Վահան Մաւրիկոնեան մերձեալ ի տեղի մի յեզր գեւտոյն և տեառնագրեալ զինքն նշանաւ խաչին սրբոյ կենսատուի՝ իշանէր ի գետն, և որպէս ընդ յոյժ տեղի ծանծաղ՝ անցաւ նէր խաղաղութեամբ ընդ ջուրն, որ և տեղին ամենայն գնդին լինէր ճանապարհ անցից՝ անհոգութեամբ։ Եւ լինէր այս՝ նշան մեծ յայտնի. որ և ու այժ կ'ստանի արաւոյ լինէր անցանէլ դիւրաւ ըստ կամի և ամենայն այրեմէրոյն » (տող 20—27)։

Ընդգծեալ բառերի փոխարէն առաջարկում եմ կարգաւ. « Որ և տեղի կ'ստանի արանց լինէր անցանէլ դիւրաւ »։

1. Բռնագրութեան կ'երեւի առաջարկում ընթերցում մը կամ ուղղագրութիւնը, որ նախընթաց տողերու հետ հակասութիւն պիտի կազմէ. վասն զի անոյժ կաւացնեցաւ անգամ զիւսնացանէլ հոսանքէն անցնելը

13. « Խարող հսցկատակաց » .

Փարպեցի (էջ 168, տող 1) ասում է .
« Բայց թէ ապա և որ նոցա իսկ նման մարդ էր , որ ձեր Խարող Հացկատակաց ջոկն էր՝ և ոչ կորացեալ մտանէր ընդ գետին » :

Ինչ է նշանակում այստեղ Խարող : Ինձ թուում է թէ Փարպեցու ակնարկած Հացկատակները՝ պարզապէս Խարող էին :

14. « Առաքելաման եկեղեցւոյ » .

Փարպ. (էջ 192, տող 30) .

« Զորս (զՄանիքեցիս) սուրբ կաթողիկէ և առաքելաման եկեղեցւոյ նզովեալ և արտաքս ընկեցեալ » :

Եկեղեցին այստեղ նմանցուած է առաքելների . Ինձ լաւագոյն է թուում կարդալ . « կաթողիկէ առաքելական եկեղեցւոյ » :

15. « Ընտանի իշանց » .

էջ 9, տող 28 ասում է Փարպեցի .

« Թանձրախիտ ածմունք խոտոցն զանթիւ արօտականս ընտանի իշանց և զանհամբոյր բոյս վայրենի էրէոցն յագեցուցեալ » :

Ուղղելի ընտանի իշանց :

16. « ԶԳԱՐԶՆ առ ինքեանս հրաւիրեն » .

էջ 10, տող 5. « Իսկ դաշտացն ամենալուսթիւն զկամս աշխատասիրացն կորզելով յինքեանց իբրեւ բանիւ , և առլցեալ որ զինչ և է բարով՝ եւս առաւել փութանակի զդարձն առ ինքեանս հրաւիրեն միանգամայն » :

Ընդգծեալ բառը ուղղելի է գմարին :

17. « Ամենաբաղձ դաշտն » .

էջ 10, տող 16. « Ամենաբաղձ դաշտն Այրարատայ » . Ինձ թուում է թէ Փարպեցու դիտաւորութիւնն է եղել այստեղ՝ ոչ

հարկ չկա՞ր որ իբր գովեստ մը յիշուեր Վահանայ և նորա զօրաց համար , և պէտք մը զգար Վահան ինքզինքը խաչաճիւղիւ , և այս անցքը իբրեւ դժուարին գործ մը՝ նշան մեծ յայտնի կոշտութիւն հեղինակէն : — Այս

եթէ ամենաբաղձի անուանել արարատեան դաշտին , այլ ամենաբաղձի : Նրա բերքերի թուարկութիւնների մէջ աւելի պատշաճ էր գտնել մի այսպիսի բառ :

18. « Խօզակիր . . հաւքն » .

էջ 10, տող 26, պատմագիրը՝ Այրարատի այլ թռչունների հետ , յիշատակում է և « Մամռախնդիր Խօզակիր մեծանձուներ և յաղթամարմինք հաւքն փորն և թանձրն և սազն » :

Խօզակիր բառի փոխարէն պէտք է կարգալ յօտակիր , և հաւքի տեղ շաք :

Լաք ժողովրդական լեզուով նշանակում է մեծամեծ թռչուններ , զիշակերների տեսակից , որպէս անզղ , ցին , արծուիք , և այլն :

19. « Գիւլին , որ միացեալ ներկեալ էր ի նմա » .

էջ 41, տող 17. « Սաղրելով նմա դիւին , որ միացեալ ներկեալ էր ի սրտի նորա » : Ներկեալ բառը ոչ մի վերաբերութիւն չէ կարող ունենալ այստեղ դիւի հետ , (թէպէտ և կրկնուում է և այլ տեղ , հմտ. էջ 116, տող 25) , և հաւանորէն պէտք է կարգալ ներարկեալ , ներմտեալ կամ մի այլ այսպիսի բառ՝ որ հոմանիշ լինի ախրէ բառի :

20. « Շնորհին ամպարապիցիս . . . զամբիծս » .

էջ 11, տող 11 .

« Հասեալք լի ամենայն բարութեամբ յիրաքանչիւր ապարանս՝ շնորհն և անպարապիցն միացեալցն ի տան զամբիծսն , առաւելապէս և առ օտարսն : Էւ տեսանել է յամենեցուն ընթրիս , որպէս և շեղձաւ կոյտս ինչ ի վերայ միմեանց , զերէոցն բազմութիւն » :

Զամբիծսն այստեղ պէտք է մի սխալ

նախընթաց բացատրութեանց համաձայն՝ աւելի ընտանեկան է կարծեմ հեղինակին խօսքերն ուղղել այսպէս . Որ եւ առաջ չաչաճի արանց յինքն , և այլն :

Դրանք . ԽՐԲԱԳՐԻՆ

ընթերցուած լինի. նախնական ձեռագիրը՝ նրա տեղ՝ թերեւս յորտոցն բառն էր բու- վանդակում:

21. « Կոչեցեալ ի ծնողաց ».

Էջ 14, տող 30.

« Վաղվազակի ստիպով առաքեալ դեւ- պան զՎահրին ոմն անուն կոչեցեալ ի ծնողաց իւրոց »: Ուղղելի՛ ծոսայից:

22. « Որոց օգնելով զօրէր ».

Էջ 15, տող 12.

« Որոց օգնելով գօրէր երանելին Մաշ- տոց, հանդիպեցանէր զհայերէն աթու- թայսն ըստ կարգման սխլովայիցն Յու- նաց »:

Առաջարկում եմ ուղղագրել. « Որոց օգնելով՝ դիպիր »:

23. « Փրկչին առաջնորդութեամբ ».

Էջ 16, տող 10.

« Կարգեալ այնուհետեւ (թարգմանչաց), փրկչին առաջնորդութեամբ՝ զգիր գրենոյն հայերէնի, և հելլենացին ուղղեալ յօրի- նուածս՝ ցանկային կարգել զպրոցս և ու- սուցանել զբազմութիւն մանկուոյ »:

Փրկչին առաջնորդութեամբ ուղղագրելի է թերեւս « Վարդապետին (= Մաշտոցի) առաջնորդութեամբ ». այդ բառը Վրդպին ձեւով սղագրուած՝ կարող էր փրկչին ըն- թերցուածին առիթ տալ:

24. « Հօտին ուսմանց ».

Էջ 17, տող 30.

« Եւ տարեալ ի գլուխ սրբոյ Հայրա- պետին Հայոց Սահակայ զգործ մեծ հո- գեւոր վաստակոյն՝ կարգեցան վաղվազակի յայնմէնտէ դպրոցը հաստիւ ուսմանց »:

Ուղղագրելի՛ հայերէն ուսմանց:

25. « Գլխգորի յաջորդեսցեն ».

Էջ 34, տող 16.

« Եւ մագաղաթն հատուածածեւ՝ որ ցու- ցան քեզ գրեալ ի սկզբանն կարգս ինչ ոսկեղէն գրով՝ զձեռնադրութիւն արանց սրբոց եցոյց քեզ շնորհք հոգւոյն սրբոյ,

որք ի զատկէ երաներայն Գրիգորի յայսր- ղեացն արժանապէս զաթոռ քահանայա- պետութեան »:

Այս պարբերութիւնը զանուում է Ս. Սահակայ Տեսիլքին մէջ. Ս. Սահակ վեր- յին շատաւորն էր Ս. Գրիգորի տոնմին. հետեւեալս վերոյիշեալ պարբերութիւնը պէտք է ուղղագրել « ի զատկէ երանե-ւոյն Գրիգորի յաջորդեցին »:

26. « Սր ծննդեան սրբոյն ».

Էջ 37, տող 18.

« Որ և զօր ծննդեան սրբոյն՝ ի ստոյգ գիտողաց և ի պատմութենէ երանելւոյն առն կորեան՝ հաստատեալ գիտացաք լի- նել նոյն օր և ծննդեան սրբոյն »:

Այս վերջինը չպէ՛տք է ուղղագրել մա- հաւան սրբոյն, կրկնութիւնից խոյս տալու համար:

27. « Զանմանարին Ռեթիթիւհն ».

Էջ 39, տող 16.

« Հնարէր (Վասակ) սպանմամբ խնդրել զվրէժս թշնամանաց դստերն իւրոյ, մին- չեւ հալածեալ հանէր զնա (զՎարազվա- դան) յաշխարհէս Հայոց: Եւ չարմացին Վարազվադանայ գիտացեալ զանհնարին յիտարինն Վասակայ ». այս ընդգծեալ բա- ռը պէ՛տք է կարգալ թերեւս՝ ուրախու- րիւն:

28. « Ոչ ոք լինէր արգել ».

Էջ 69, տող 16.

« Ճեպէին (Հայր) երթալ ընդդէմ նոցա . . . ասէին թերեւս անդէն ի տեղուջն ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառին վճարին ելք գործոյն պատերազմին, և ոչ ոք լինէր ար- գել զօրուն Պարսից հասանել յաշխարհն Հայոց սպանութեամբ և գերելով յարձա- կել և քնասել »:

Պէ՛տք է դիտել որ այստեղ Ղազար փառ- պեցի հակասում է ինքնիրան. նախ ա- սում է թէ Հայեր փութացին Պարսից դէմ գնալու, և ապա թէ՛ ոչ ոք նրանց « լի- նէր արգել »: Առաջարկում եմ կարդալ. « Որով լինէր արգել զօրուն Պարսից »:

Այս ուղղագրութեամբ լուսարանուում է փարպեցու պարբերութիւնը, և վարդանայ ռազմագիտական շարժումների պատճառը ի յայտ գալիս: Ինչի՞ համար նա ընդ առաջ է գնում Պարսկնեբին, ի Հեր և Զարեանդ, Հայաստանի սահմանագլխի վերայ. — որպէս զի յաղթանակը այնտեղ շահելով, արգել յիկի այն աւերածներին և սպանութիւններին՝ զոր Պարսիկներ բերում էին իրանց հետ:

29. « Որք ի ժամանակին ».

Էջ 111, տող 9.

« Զսոսա տեսանելով որք ի ժամանակին իւրացանչիւր ի տունս որպէս գաղտագողի հարանօք իբրեւ զանպիտանս գտանէին ի Պարսկաց զտանուտէրութիւնն գնեալ ուրացութեամբ »:

« Որք ի ժամանակին » ուղղագրելի է « արք ժամանակին »:

Անդ (էջ 111, տող 15). « Ոմանք ի լեռնախոյզ աւազակաց ի մէջ անցեալ ուրացութեամբ վերտէին » ուղղելի թերեւս՝ քնակին:

30. « Կասկածէր երկուդիլ ».

Էջ 112, տող 19.

« Լսէր զնախանձորդացն զքանարկութիւն, որք առ վտանգի ժամանակի տառուտեանը Հայոց անուանեալ էին, զորս կարի առաւելապէս երկեցուցանէր աճուցն յառաջադիմութեան՝ Մամիկոնէին վահանայ. կասկածէր երկուդիլ առ ի յառաջիկայն՝ զանարժան գոռոզացելոցն բեկանել զսիրտս »:

Այս տեղ իշխաններն են կասկածում վահանի մասին. հետեւապէս՝ մթութեան մէջ թողած կը լինենք պարբերութիւնը՝ եթէ կասկածէր չուղղենք կասկածիկն:

31. « Այլ մաք, ոչ իշխե ».

Էջ 115, տող 4.

« Զայս ձեռնադրութեան պատիւ առնուլ յինէն ոչ թագաւորք և ոչ յիշխանաց որ, այլ մահ, ոչ իշխե, քանզի և կարէ իսկ ոչ »:

Ուղղելի « Ոչ յիշխանաց որ, այլ և մահ ոչ իշխե »: Նոյն էջի վրայ տող 35. « Ոչ տամ համբուրել քրիստոնէից զկապանս նորա, և ոչ երկիր պագանել ոսկերաց նորա, որպէս սովորոյրիսն »: Այստեղ սպասուում է՝ ի հարկէ՝ որպէս և սովորոյրիսն:

32. « Ի գուժկացն Յոբայ ».

Էջ 125, տող 35. « Էւ մեք միայն միացաք ի գուժկացն Յոբայ, և եկաք պատմել ձեզ »: Յոբայ գուժկաններ՝ վահան Մամիկոնեանի օրով. պարզ է որ հրատառակիչները պէտք է ի բաց թողնէին Յոբայ բառը՝ իբրեւ մի գաղափարողի քմահաճոյ և հեգնական յաւելում, կամ իբրեւ ցուցում Աստուածաշնչի այն տեղոյն՝ ոսկից ի մէջ է բերուում « և մեք միայն միացաք ի գուժկացն » ասացումը:

33. « Խոցուալն եւ փախչին ».

Էջ 144, տող 39.

« Եղեալ զանձինս ի վերայ ուխտին սրբոյ պսակեցան: Անդ չարաչար խոցուալն և փախչին զօրքն Պարսից: Էւ զսուրբ Հայրապետն Հայոց տէր Յովհանն՝ ընկեցեալ ի ձիոյն՝ թողին կիսամահ »: Երկու ուղղելի կէտեր նկատում եմ այս պարբերութեան մէջ: Պէտք է կարդալ. « Ի վերայ ուխտին սրբոյ պսակեցան անդ: Զարաչար խոցուալն և փախչին զօրքն Պարսից »: Պարսիկը այս պարագայի մէջ խոցոտուելու և փախչելու ենթակա չեն, այլ Հայք են, զորս սաղրիչներու դրդմամբ՝ յանկարծ սպաննում են նրանք:

34. « Թագաւորութեան նմանեցուցանել ».

Էջ 157, տող 24.

« Խորհուրդ ի մէջ առեալ Պարսիկք թէ զո՞ր թաւանի թագաւորութեան նմանեցուցանել կարասցեն. և խորհեալ զայս ի բազում աւուրս՝ հաստատէին միաբանութեամբ զիրան՝ ի վերայ վաղարշու »: Ուղղագրելի. « արժանի թագաւորութեան նմանեցուցանել կարասցեն »:

35. « Աստուծոյ զօրութեամբ ».

Էջ 158, տող 27.

« Եւ թագաւորին վաղարշու հարցեալ զՄիհրան—Շապուհ զգործոյն Հայոց՝ թէ զի՞նչ կարացեալ գործել գործ յաշխարհին Հայոց, և վաճառեալ զի՞նչ միայն եւ և ոչ, և որպէս կարաց այրաւն ամա զդիւ ունել Արեւսդ, Աստուծոյ զօրութեամբն: Եւ Միհրանայ պատասխանի տուեալ », և այլն:

Աստուծոյ զօրութեամբն եկամուտ (glossa) է և ոչ փարպեցւոյն:

36. « Պարսպեալ մարդոց ».

Էջ 185, տող 119. « Երանելին Ղազար . . . անդադրին ի մանկական տիոցն սկիզբն արարեալ բանական գիտութեան՝ Յունաց յաշխարհն ճանապարհորդէր. և անդ ըսջաց և առաքինի մարդոց պարսպեալ լիով զմարգարտն, զբանն աստուածային, ընկալեալ յինքեան՝ եկեալ հասանէր յիւր աշխարհն »:

Պարսպեալի փոխարէն՝ պէտք է կարգաւ անկասկած՝ « Քաջաց և առաքինի մարդոց պատահեալ »:

37. « Սթափութեամբ փասմել ».

« Բագմավէպ »ի յարգելի խմբագիրը « Եթէ փութան » ուղղագրել է, մանաւանդ որ կանխաւ մեծանուն տպագրողը իսկ հարկ տեսեր են « Եթէ կամին » մը յաւելցնել: Իսկ Վիեննայի եղբայրակցաց Գերթադէտ Վ. Թոռնեայի Առաջնորդ և Թագ. Աբրայի կողմից առաջարկուած է նոյն « Բագմավէպ »ի մէջ՝ դեկտ. էջ 559, փոխանակել « շութափութեամբ »: Մեծարդ գիտնականն Նորայր Բիւզանդացին իւր կարծիքն չէ յայտնել. լուծիւնը հաւանութիւն է: Ուրեմն քանի որ երկու կարծեաց վրայ վերջնական վճիռ մը եղած չէ, թող ներուի մեր խոնարհ տեսութիւնն ալ առաջադրել գիտնոց:

Եթէ հարկ է « սթափութեամբն » քերել հանել, հաւանական մեզ թուի փոխանակել զայն « ստուգութեամբ »: Իսկ Նորայր Բիւզանդացւոյ քերականական ուղղագրու-

թիւնը « ի միջոյ կողմն » աշխարհիս, փոխել պատմական և աշխարհագրական հասկացողով « ի միջոյ կողմանէ աշխարհիս »: Աննպատակ թուի « Եթէ փութան » կարգաւ. որովհետեւ ապստամբներու դէմ էր պատերազմը, ստիպուած էին Պարսիկը ամենայն արագութեամբ շարժիլ. ուստի առանց իսկ Առանձարի ասեւրուն, Պարսիկը հապճեպով եկեր էին և յառաջ քան զփութացող Հայս, արդէն հայ հողի վրայ ամենանպատակաւ տեղւոյ վրայ բանակեր էին. (Փարպ. էջ 226):

Իսկ « սթափութեամբ » փոխանակել « շութափութեամբ » (այսինքն ուրախ շութամար), ըստ ինքեան նորութիւն չէ, այլ mutatis mutandis մ'է, նոյն՝ ոչ նման: Վասն զի « սթափութեամբը » արդէն յաւանական որոշ նշանակութիւն մ'ունի յինքեան « արագ շարժման » մասնաւոր մեր տեղական ռամկարանութեան մէջ: Եւ որովհետեւ Ղազար առանց Մեսրոպայ և աշակերտաց առնուստի եղած է իւր պատմութիւնը վահանի համար, որ վարդանայ պէս դասական լեզուն չէր ուսեր Ս. Սահակայ նման ուսուցիչ մը շունենալուն համար, այլ ի մանկութենէ թափառական կեանք մ'անցուցեր էր, անոր համար իւր պատմիչն ալ բնականաբար այն ժամանակի բարձր դասակարգի բարբառով պիտի գրէր, որ յայտնի բան է՝ շատ աւելի կոկ կրնար լինել՝ քան ինչ որ իսկական ռամիկն իօսէր: Հետեւապէս « սթափութեամբ » այն ժամանակի մտքով պիտի նշանակէր և՛ արագ շարժմամբ, և՛ արթնութեամբ, և՛ յանկարծակի իմն:

Գալով մեր առաջադրած ուղղագրութեան, փաստօրէն հաւաստելու համար, հարկ համարիմ ուշիմ ընթերցողին ի նկատի տալ առնուլ մեր աշխարհի դիրքը հանդէպ Պարսկաստանի, և այն պատմական անցքեր՝ որ պարբերաբար տեղի ունեցան Հայերին և Պարսիկ ներին պատերազմի և խաղաղութեան ժամանակ:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը ի սկզբանէ երեք ճանապարհ բաց թողեր է Պարսից արշաւանքներու յառաջ: Առա-

ջին ճանապարհը վերնագրատներու կողմից. երկրորդը ստորին գաւառներու. երրորդը միջնաշխարհի կողմէն : Թշնամիք անկարծակիի բերելու համար զՀայս, ռազմագիտական խաղեր կ'անէին, և իրենց բոլոր ուժով՝ մերթ այս և մերթ այն կողմէն կը խուժէին ներս յառեապուռ. ուստի հայ սպարապետք պիտի մեծ զգուշութիւն բանեցնէին, յառաջատես լինէին, հետագոտէին լրտեսութեամբ ու գիտնային սուղոքսեամբ թշնամույն բանակի ոյժն, թիւն ու անելիք շարժումները՝ խուզանդի մէջ որոշ գծուած են այս երեք ճանապարհները, ընդ որս Պարսիկք դէպ ի Հայս յարձակեր և արշաւեր են, Զոր օրինակ Շապուհ « ընդ երիս բաժանեալ զզօրան . . . ընդ երիս տեղիս խաղալ մտանել յաշխարհն Հայոց » (Քուդ. էջ 137)։ Մեհերուժան մէկ մը վերնագաւառներէն կ'արշաւէ և քարուքանդ կ'անէ երկիրը (էջ 140)։ Երկրորդ անգամ ստորին գաւառներէն կը յարձակի, « առաջնորդ կալեալ զՄերուժանն՝ ընդ այլ կարթել . . . ընդ Աղձնիս և ընդ Ծոփս մեծ », և Գայլն (էջ 141)։ Իսկ երրորդ անգամ՝ մինչդեռ Արշակ Թագաւոր ստորին գաւառներ գնացեր և Անգեղ-տուն կը զբոնուէր (էջ 140 և 143), Մերուժան կը խուժէ միջնաշխարհը կոտորածով և գերութեամբ. և մինչև որ Վասակ կը հասնի՝ նոքս միյնալիս յարձի ճանապարհով կը փախչին Ատրպատական։

Նոյն ռազմագիտական ծրագիրները կըրկնուեցան նաեւ Վարդանանց ժամանակ. վասն զի Պարսիկք ոչ միայն ամենաշմուռ զօրավարներ ունէին, այլ փոխան մի Մեհերուժանի՝ խորհրդական ունէին մի այլ ուրացեալ մարզպան և մեծ նախարարներէն շատերը։ Նախ հնարագիտութեամբ՝ ստորին գաւառները մի ուրիշ Վասակի ձեռքով կողաքալ արին և լցին թշնամութեամբ. յետոյ ուժով և բռնութեամբ սարսափեցուցին վերնագաւառները, որք զայթ ի զայթի՞նէին և անվստահելի և անգործութեան մատնուած, կը ֆնար միայն միջնաշխարհի կողման ճանապարհը, որ թէ և աւելի ամուր քան միւս երկուսը, բայց

մօտիկ՝ խուժելու երկրի սիրտը, եթէ յաշխարհը խորտակել Հայոց զօրութիւնը. և այդ՝ նախամեծար ընտրեցին Պարսիկ զօրապետը, թէ Հայք ի սկզբան երեք կողմանէ յարձակման կասկածի մէջ էին, յայտնի է Եղիշէի և Փարսեցոյ բացայայտ նկարագրութենէ, Վասակ երեքի կը բաժնէ Հայոց բանակն. ա. Վարդանայ հետ կ'ուղարկէ Աղուանից աշխարհ, վասն զի գուժական եկեր էր թէ « Միհրնիսն Արեաք հազարապետ եկեալ ի Փայտակարան քաղաք՝ գունդ չկազմէ » (Փարպ. էջ 203)։ Վարդանայ քաջութիւնը ի դերեւ կը հանէ այս առաջին ձեռնարկը։ Երկրորդը կը ցանէ ի միջոյս աշխարհին, այսինքն ստորին գաւառներու կողմերը՝ զգուշանալու համար. իսկ երրորդը կը պահէ իւր ձեռքը տակ՝ Միջնաշխարհը ապահովելու համար։ Ուրեմն Պարսիկք տեղեկանալով Վասակայ ծրագրին, անօգուտ համարեցին անշուշտ կողմնակի յարձակմունք անել, այլ իրենց ոյժը կեղծոնացնելու էին այն ճանապարհի վրայ որ Ատրպատականէն կը տանէր միջնաշխարհը, ուր ապստամբութեան վայրն էր և Վասակի բաժինն էր ընկեր։ Բայց Վասակայ յոխորտ և անխոհեմ վարմունքը բացեց ուխտապահաց աչքերը, և Վասակին հեռացնելով՝ Թագաւորանիստ տեղերը իրենց ձեռքը ձգեցին և բռնացան։ Այդ պատահած պիտի լինի 450ի աշնան։ Այդ մինչդեռ Հայոց բանակն Արտաշատ էր ի ձմերոցս (Եղ. էջ 172) լուր կը հասնի՝ թէ « զօր հեաս բազում ի Հէր և ի Զարեանդ գաւառ » (Փարպ. էջ 222. Եղ. 184)։ Հայք արդէն ուշացեր էին, իսկ Պարսիկք արդէն փութացեր կամ թէ շուրթափեր հասեր բանակեր էին, և ամենայն կերպով սկսել էին ամրացնել իրենց բանակը (Եղ. էջ 184)։ Վարդան՝ յետ Զատիկի տօներուն՝ իւր ուխտապահներով կը փոքրան իջանել ի դաշտն Արտազու (Եղ. էջ 174)։ Այստեղ երկու ժամանակակից պատմիչք մի կարեւոր հանգամանք բաց թողած են, սակայն լրացնել հեշտ է, ական պահելով միւս երկու պատմագրաց վրայ՝ Բուզանդայ և Ագաթանգեղոսի, ըստ որոց՝ միջին աշխարհի կողմէն

եկած յարձակման դիմադրելու համար, սովորական ժողովատեղին զօրաց՝ բազմեանդ կամ Ծաղկոտն գաւառներն էին։ Ուստի հաւանական է որ Վարդան նախ անդ կեդրոնացոյց իւր զօրքերը, և այդ տեղից զրկեց զԱռանձար Ամաստունին « յամենայն զօրակաւնն լի իմաստութեամբ և քաջութեամբ » (եղ. էջ 184) լրտեսելու Պարսից բանակը՝ երկու նպատակով. ա. « լրտեսել զբազմութիւն զօրացն Պարսից » . բ. « տալ զգրիւս, եթէ հնար իցէ՝ առ ի փութապէս, ասէ, գալ բերել մեզ պսակս արքայութեան » : Վարդան տակաւին չէր կարող գուշակել Պարսից միտքը. որք չնայելով որ ի Հեր և ի Զարեանդ էին, սակայն խորամանկութեամբ քողարկելու համար իրենց վերջնական ծրագիրը, « գունդ բազում հաստանէր ի զօրաց նորա, սապատակաւ արշաւէր, յաւարի առնուլ կամէր զբազում գաւառս » (եղ. էջ 184)։ Ուրեմն Առանձար իւր իմաստութեամբ պիտի իմանար և ստուգէր յարձակման ուղղութիւնն։ Յանկարծակի կ'իյնկնայ Պարսից վերջապահ թեւի վերայ, և կոտորելով՝ կը տանի Տիացածն « անդէն փախստական ի բանակն արկանէր » . (եղ. էջ 184. Փարպ. 224)։ Յաղթական վերադառնալով՝ լըտեսութեան արդիւնքը պիտի պատմէր, լոյս սփռելով թշնամւոյն մուծ շարժումներէ վրայ։ Ուրեմն յետ պատմելոյ անշուշտ թէ որքան է բազմութիւն զօրաց Պարսից, պիտի յաւելուր թէ զօրագլուխքն են Մուշկան Նիսաւաւուրտ և Դողվճն. պիտի ասէր մանաւանդ թէ ինչ ռազմագիտութիւն պիտի բանեցնեն այդ երկու զօրավարք, այսինքն « տային գիտել և զայն եւս ստուգարեամբ՝ գալ հասանել ի միջոյ կողմանէ աշխարհիս » : Այս տեղ փութացնելու խօսքն անգամ միտք չէ կարող ունենալ, վասն զի Առանձարի երկրորդ նպատակն էր ցրգիս տալ՝ եթէ հնար էր՝ որ փութան այն ուղղութեամբ՝ զոր Վարդան կամէր, այսինքն ի միջոյ կողմանէ, ուր ինքն կեդրոնացեր էր։ Նա իւր յաղթութեամբ բաւականէն աւելի զբոլած պիտի լինէր զՊարսիկս, ուստի նոքա ուղեին չուզէին պիտի փութ

թային։ Ուստի Վարդան այս տեղեկութիւնը առնելուն պէս՝ չի սպասեր, այլ « եւս առաւել ճեպէին երթալ ընդդէմ նոցա » (Փարպ. անդ) . ոչ անոր համար որ Պարսիկք կը շութափէին, որոնք արդէն « եւս առաւել ստիպով եկեալ հասանէին ի գաւառն Արտազ, հուպ ի գեօղն որ կոչի Աւարայր » (Փարպ. էջ 226), այլ անոր համար որ հոն սահմանագլխի վերայ՝ զործը վերջացնեն, և թոյլ չտան յառաջ խաղալու միջին կողմէն « հասանել յաշխարհն Հայոց սպանութեամբ և գերելով յարձակել և վնասել » (Փարպ. էջ 225-6)։

Հ. ԳԱՐԻԲԵՆ ՆԱԶԱԳԵՏԵԱՆ

ԽՈՅՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Մեր նախնիք խոյր կը կոչեն արքայական թագը. ինչպէս կը զործածեն Ս. Գրոց թարգմանիչը և ինչպէս Յովհաննէս Պատմաբան կը գրէ. « Զգետաւորէ . . . թագաւորական զգետաւոր և դնէ խոյր ոսկի ընդելուզեալ մարգարտով ի գլուխ նորա » . իսկ երբոր լատինական միաւր (Mitra) մտաւ մեր եկեղեցւոյ մէջ՝ խոյր բառը յատկացուցին միտրին։

Հոս կ'ուզեմ քննել՝ նախ թէ խոյրէն առաջ ինչ կը զործածէին կաթողիկոսք պատարագի ժամուն. և երկրորդ՝ լատինական խոյրը (Mitra) ե՞րբ մտաւ հայ եկեղեցւոյ մէջ¹։

Ա. Առաջ քահանայք և բոլոր եկեղեցականք բաց գլխով կ'աղօթէին եկեղեցւոյ մէջ, ինչպէս կը պատուիրէ Պօղոս առաքեալ։ Պատրիարքները միայն ի սկզբան կը զործածէին սաղաւարտը կամ թագը, վասն զի անոնք մասամբ մը արտաքին

1. Սոյն հարցումներն եղած են ժամանակաւ և բազմազգ > ի Սուրհանդակին մէջ (1897 Մարտ) . որոց պատասխանած է Վերամեղ ստորագրողն՝ յաղորդ (Աղբիւ) ամսոյն մէջ։ Եզրուածը համութեամբ գրուած է. մենք եւս քանի մի տարբեր կարծիքներ պիտի յայտնենք։